

התהוותה של הגדה של פסח

בלשון הגמרא נקרא הנוסח הנאמר בליל הסדר - אגדתא¹ או הגדה². גם בלשון הראשונים נקרא אגדת פסח³ או הגדה⁴. בזמננו נקראת בפי הכל - "הגדה של פסח". שם זה כולל את כל סימני הסדר. בעבודתי התמקדתי בעיקר ב"מגיד", שהוא החלק של הגדת סיפור יציאת מצרים. אם נפגשים בהגדה רק בליל הסדר, או אף בזמן הכנת רעיונות לקראת הסדר, היא נראית כמלל ארוך המשולב בפסוקים ובדברי תנאים ואמוראים. לאמיתו של דבר - ההגדה היא אחד הטקסטים המסודרים והמאורגנים ביותר. אחרי מבט מעמיק ומקיף נבחין במבנה הנפלא שלה. כבר בפסוקים⁵ ניכר שהמרכז של ליל הסדר הוא הבנים, או ליתר דיוק העברת סיפור יציאת מצרים מהאבות לבנים. לשם כך מתחיל הסדר במספר שינויים, במטרה לעורר את הילדים לשאול מה קרה בלילה הזה: הסעודה אינה מתחילה מיד אחרי הקידוש, נוטלים ידים בלי ברכה, טיבול הירק ואכילתו לפני הסעודה, התעסקות מרובה במצה (חיתוכה, הטמנתה, ואמירת "הא לחמא עניא") מבלי לאוכלה, סילוק המצות, סילוק הקערה ומויגת כוס שני, וכל זה לפני הסעודה. מתוך כך מגיעים לשאלות של הבנים⁶, לאחריהן מתחילה התשובה: "עבדים היינו לפרעה במצרים, וה' גאלנו משם. את סיפור הירידה והגאולה מביא בעל ההגדה מפרשת ביכורים⁷, אך לפני כן מביא כמה פסקאות בנושא החיוב לספר ביציאת מצרים: על מי מוטל החיוב (ואפילו כולנו חכמים...), מתי מוטל (אמר רא"ב...), והזכרת הפסוקים המצויים לספר לבנים (כנגד ארבעה בנים דיברה התורה...).

את הסיפור מתחיל ברית בין הבתרים, בה נגזרה הירידה למצרים והיציאה ממנה. לשם כך סוקר את ההסטוריה מתרח ועד ירידת יעקב למצריים. את הפרטים מהירידה והלאה בחר להביא מפרשת הביכורים, כנזכר, שכן היא מתמצטת בארבעה פסוקים את מה שכתוב בפרשות רבות בספר בראשית ושמות: הירידה, השעבוד, התפילה והגאולה. כל מילה בפסוקים נדרשת באריכות במכילתא. בדרשה האחרונה מגיעים לעשרת המכות ואז מתעכבים קצת בענינם (מחלוקת כמה מכות היו). אחרי שהזכרנו את השעבוד והגאולה, אפשר להודות לקב"ה בפיוט "כמה מעלות טובות". במסגרת ההודיה משולבים

¹ "כיון דבעי למימר אגדתא והלילא", מסכת פסחים דף קטו, ב; וכן שם קטז, ב.

² "ואין עוקרין את השלחן אלא לפני מי שאומר הגדה", שם קטו, ב.

³ תוספות במסכת עבודה זרה דף מה, א ד"ה אר"ע.

⁴ רמב"ם זמנים, הלכות חמץ ומצה פרק ז הלכה ה.

⁵ שמות י"ב, כו-כז; שם י"ג, ח ועוד.

⁶ שהוגדרו בנוסח "מה נשתנה" לטובת הבנים שאינם יודעים לשאול בעצמם.

⁷ אתייחס לכך בהמשך.

הזכרת המעשים שאנו עושים להנצחת הארוע (פסח, מצה ומרור) והצורך בהרגשת ההודאה האישית שלנו(בכל דור ודור...). מתוך כך ניגשים לאמירת חציו הראשון של ההלל, העוסק ביציאת מצרים וחותרים בברכת ההודאה.

אחר קיום מצוות האכילה (מצה, מרור, כורך וסעודה), משלימים את ההלל ומוסיפים פרקי הודיה (הלל הגדול ונשמת) וחותרים בפיוטים מתקופות מאוחרות יותר.

סיכום המבנה בקצרה: א. מעשים המעוררים את הבנים לשאול.

ב. שאלות הבנים.

ג. התשובה בקצרה.

ד. החיוב לספר ביציאת מצרים בכלל ולבנים בפרט.

ה. הזכרת ברית בין הבתרים וההסטוריה הרחוקה.

ו. סיפור מפורט מהירידה למצרים עד ליציאה.

ז. הודאה.

ח. מצוות האכילה.

ט. המשך ההודאה.

י. פיוטים מאוחרים.

מי חיבר את ההגדה ומתי

מהתבוננות במקורות של חלקי ההגדה השונים, ניכר שהבסיס והשלד של ההגדה נמצא כבר במשנה בפסחים⁸. חלק מהנוסח כתוב במלואו במשנה (מה נשתנה, ר"ג היה אומר וברכת ההודאה), וחלקו נזכר בתמציתיות (מתחיל בגנות ומסיים בשבח ודורש מארמי אובד אבי, עד שיגמור כל הפרשה כולה). הזיקה בין המשנה להגדה כל כך גדולה, עד שהרב בניש מחדש, שהמשניות הללו שמשו כטופס האמירה בליל הסדר בזמן המקדש, וכסדר אמירת המשניות קיימו את מצוות הערב. עי"ש כמה הוכחות שמביא לעניין⁹.

הרב בניש מוסיף וכותב (שם), שהנוסח שנמצא במשנה, חובר כנראה על ידי אנשי כנסת הגדולה, כמו שאמרו במסכת ברכות: "אנשי כנה"ג תקנו להם לישראל ברכות ותפילות, קדושות והבדלות"¹⁰. המדרשים בהגדה, נראה שחוברו ע"י ראשוני התנאים, ודרשות נוספו ע"י התנאים שאחרי החורבן. העריכה עצמה נעשתה מאוחר יותר, לא ידוע מתי בדיוק וע"י מי, אך מהגמ' משמע שלפני האמוראים כבר היתה הגדה ערוכה כספר, שאמרו: "לפני מי שאומר את ההגדה"¹¹. הנחה זו לגבי תקופת האמוראים, הניח כבר ר' מאיר איש שלום¹² והוכחתו מגמרא בשבועות: "רבא אפיק ספרא דאגדתא מיתמי"¹³.

⁸ פרקי משניות ד-ז.

⁹ עיוני ההגדה עמ' י.

¹⁰ דף לג, א.

¹¹ פסחים קטו, ב.

¹² שם עמ' 9.

להנחה הראשונה של הרב בניש לגבי אנשי כנסת הגדולה, שותף גם הרב אליהו כי טוב, אך לדעתו נחתם הנוסח רק בימי הגאונים (מלבד פיוטים שנוספו מאוחר יותר)¹⁴. גם הרב כשר סובר, שעיקר הנוסח נקבע ע"י אנשי כנה"ג ובמשך הדורות נוספו ענינים שונים¹⁵.

בניגוד לדעתו של הרב בניש, כותב הרב אריאל¹⁶ שנוסח מדויק לא היה, לא בימי הבית הראשון ולא בימי הבית השני, אלא הנוסח היה מסור בידי כל אדם לאומרו בלשונו באופן חופשי, ולהתאים את דבריו לפי דעתם של בני ביתו היושבים לפניו. הוכחתו מדברי המשנה: "ולפי דעתו של בן אביו מלמדו"¹⁷. הוא מניח, שאנשי כנה"ג קבעו את העקרונות של הסדר, אך את הניסוח במילים ומשפטים השאירו לכל אדם כדרכו. כך הוא מבין את הנאמר במשנה: "ודורש מארמי אובד אבי עד שיגמור כל הפרשה כולה"¹⁸, ולא הובא מדרש מסוים.

הרב אריאל סומך את דבריו על הבנתו, שגם התפילות שחברו בידי אנשי כנה"ג באותה תקופה, לא נקבעו בדפוס אחיד, רק הונחו העקרונות שלהן. הוכחה לכך הוא מביא מהמחלוקת במשנה בברכות, האם צריך אדם להתפלל כל יום תפילת שמונה עשרה, או רק מעין י"ח¹⁹. הוא מציין, שהחכמים שנחלקו שם במשנה, הם אלה שהשתתפו בליל הסדר בבני ברק, שזכר בהגדה: ר' יהושע, ר' עקיבא ור' אליעזר. "נוסח ההגדה של תקופת הבית לא היה שונה מבחינת הניסוח, ממצב הדברים בתפילה"²⁰.

עם חורבן הבית ותחילת גלותו, הוחל בניסוח מסודר של התפילות והברכות. כך גם בענין ההגדה, נדרש סידור מחודש שיתאים לנסיבות החדשות. בהעדר קרבן הפסח, הושם דגש על מצות סיפור יציאת מצרים²¹. הרב אריאל מניח, שאותו סדר בבני ברק הנזכר בהגדה, התקיים אחרי החורבן ובו נקבע נוסח ההגדה לתקופת הגלות. צריך לשים לב לעובדה שהכינוס לא התקיים בירושלים (שחרבה כבר), אלא בבני ברק - עירו של ר' עקיבא. הוא מסביר שאחרי החורבן היה שבר גדול בעם, והחכמים ראו צורך גדול להיבנות מתורתו של ר' עקיבא, שהיה ספוג בתורת הגאולה²². אפשר לראות שחלקים רבים שנוספו להגדה הם דבריו של ר' עקיבא ותלמידיו:

מעשה ברי' אליעזר התקיים בביתו של ר' עקיבא.

אמר ר' עקיבא...עד שדרשה בן זומא שהיה חבר של ר' עקיבא²³.

יכול מראש חודש נלמד ע"י ר' ישמעאל במכילתא, והוא היה חבר של ר' עקיבא. צא ולמד וכל הדרשות נאמרו בספרי המיוחס לרשב"י אליבא דר' עקיבא²⁴.

¹³ דף מו, ב.

¹⁴ סדר ליל פסח עמ' פ.

¹⁵ הגדה שלימה עמ' 17.

¹⁶ הגדת המקדש עמ' 21.

¹⁷ שם י, ד.

¹⁸ שם.

¹⁹ פרק ד משנה ג.

²⁰ דברי הרב אריאל שם.

²¹ על ההבדלים בין ההגדה בזמן בית המקדש להגדה בזמן הגלות, ראה להלן בפרק החמישי.

²² כמו שרואים במעשה המופיע בסוף מסכת מכות, שהיו הם בוכים ור' עקיבא משחק, אחרי שראו שועל

יוצא מבית קדשי הקדשים.

²³ עפ"י גמרא במסכת חגיגה יד, ב.

ר' יהודה היה נותן בהן סימנים הוא תלמידו של ר' עקיבא²⁵.
 ר' יוסי הגלילי הדורש את המכות הוא תלמיד חבר של ר' עקיבא²⁶. מנין שכל מכה היתה של חמש נלמד ע"י ר"ע.
 כן ה' אלוקנו יגיענו למועדים דעתו של ר"ע במשנה בפסחים²⁷.

האבודרהם מייחס את סידור ההגדה לתקופה שאחרי אביי ורבא: "ולפי שהלכה כרבא לכך מחבר הגדה זו חיבר תחילה כרבא²⁸ ואח"כ כאביי^{29,30}".
 מהאברבנאל משמע שהעריכה היתה קודם לתקופת המשנה, שכתב:
 "בפרק ערבי פסחים³¹ זכרו חז"ל ההגדה וסיפור יציאת מצרים, אשר יעשה אותו האדם בלילה הזה. והביאו פרשת וידוי ביכורים כולה בדרשותיה כמו שנזכר, עד ר' יהודה היה נותן בהם סימנים דצ"ך עד"ש באח"ב, וזכרו מיד אחרי זה - רבן גמליאל אומר כל מי שלא אמר שלושה דברים אלו בפסח ואחריו ההלל וברכת אשר גאלנו..."³².
 הרב כשר תמה על דברי האברבנאל, כי לא מצא לזה זכר באף אחד מתשעת כתבי היד של מסכת פסחים, ואף אחד מהראשונים אינו מציין זאת, והשערותו שאחד המעתיקים הוסיף את נוסח ההגדה בסוף פרק ערבי פסחים, והיה נראה כאילו הוא חלק מגוף הגמרא³³. בהמשך דבריו כותב האברבנאל:
 "אמנם ראו החכמים במכילתא, שהיו המאמרים האלו ערבים כדרשת עניני מצרים, ושהיו מפליגים במעשה ה' כי נורא הוא, וכ"ש בדברי השלם ר' עקיבא ובמאמר "כמה מעלות טובות", שהוא כולל החסדים כולם... והיה ראוי שיעלה זכרונם על ספר. ומפני זה הוסיפו המאמרים האלה בטופס ההגדה"³⁴.
 הופעת ההגדה בתוך המכילתא, נזכרת גם בדברי ר' מאיר איש שלום³⁵, שציטט זאת גם מספר המנהיג³⁶ ומהכלבו³⁷. דבריו הובאו ע"י הרב כשר, שהוסיף גם את שבולי הלקט³⁸ והארחות חיים³⁹ כמקור להנחה זו⁴⁰.

²⁴ עפ"י גמרא במסכת סנהדרין פו, א.

²⁵ עפ"י גמרא במסכת ערובין מא, א.

²⁶ עפ"י תוסי' במסכת ע"ז מה, א ד"ה אר"ע.

²⁷ פרק י, ו.

²⁸ הכוונה לדעת שמואל שמתחיל ב"עבדים היינו".

²⁹ הכוונה לדעת רב שמתחיל ב"מתחילה עובדי ע"ז היו אבותינו".

³⁰ אבודרהם ונציאה שכ"ו, דף פו, ג-ד; הובא בהגדה שלימה בעמ' 17.

³¹ בתחילה התלבטתי האם כוונתו למשנה או לגמרא, אך בהמשך דבריו מתייחס למכילתא והיא נכתבה

בזמן התנאים (בידינו מכילתא דרשב"י ומכילתא דר' ישמעאל), לכן הכרעתי שמדובר על המשנה.

³² זבח פסח מא, א; הובא בהגדה שלימה שם.

³³ שם עמ' 19.

³⁴ ראה הערה 49.

³⁵ הגדת מאיר עין עמ' 9-10.

³⁶ הלכות פסח סימן מח.

³⁷ סימן נא.

³⁸ סימן ריח, דף צא, א.

השערה נוספת מביא הרב כשר, שההגדה סודרה ע"י הסבוראים וראשוני הגאונים, בבית דין הגדול של סורא ופומבדיתא, שם אספו את המנהגים השונים והתקינו נוסח אחד ואחיד. הוא מבסס את דבריו על דיוק בלשונו של ר' חננאל ועל תשובות שונות של הגאונים⁴¹.

לסיכום, לרוב הדעות המבנה הראשוני של ההגדה נקבע כבר ע"י אנשי כנה"ג, כחלק ממכלול התפילות והברכות שתקנו, ומופיע במשנה⁴² ואולי גם במכילתא. השלב הנוסף בסידורה היה, לחלק מהדעות לפני היציאה לגלות (הרבנים אריאל ובניש), ולחלק מהדעות רק בתקופת הגאונים (הרבנים כשר וכי טוב).

נוסחאות ההגדה

טופסי הגדה שלמים נמצאים לראשונה בסדר ר' עמרם גאון ובסדר ר' סעדיה גאון. רס"ג השמיט שש פסקאות וחצי, הנזכרות אצל רע"ג ועוד כמה שינויים. הרב כשר משער שרס"ג, ששימש כראש ישיבת סורא ששים שנה אחרי רע"ג, קיבל את הנוסח הקצר שהיה נהוג בפומבדיתא, נגד הנוסח הארוך שהונהג בסורא⁴³.

נוסח נוסף נמצא ברמב"ם⁴⁴, שהוא מורכב משני הנוסחים הנ"ל. הרב כשר מניח, שלפני הרמב"ם היה נוסח שלישי, כי קשה לומר שהוא הכריע בין שני הגאונים, ובנוסף יש שינוי קטן בלשונו ביחס לשניהם⁴⁵.

יש לציין שיש הבדל בין הנוסח שהביא הרמב"ם בסוף פרק ח', לבין קטעי הנוסח שמביא בתוך ההלכות בפרקים ז-ח. הרב בניש מניח, שנוסח ההגדה שהביא בסוף, הוא הנוסח שהיה קיים בזמנו [כמו שמציין הרמב"ם בתחילתו: 'נוסח ההגדה שנהגו בה ישראל בזמן הגלות כך הוא']⁴⁶, ובגוף ההלכות כתב את הנוסח עפ"י המשניות והגמרות⁴⁶. הרב אריאל מסביר, שבגוף ההלכות כתב את הנוסח שהיה מקובל בזמן בית המקדש⁴⁷, ואחרי ההלכות הביא את הנוסח שנהגו בזמן הגלות⁴⁸, ובו לא הזכיר שאלת "צלי, שלוק ומבושל"⁴⁹.

³⁹ סימן לח.

⁴⁰ הגדה שלימה עמ' 18.

⁴¹ שם עמ' 26-27.

⁴² לדעת הרב אריאל אין מדובר בנוסח סגור אלא במבנה בלבד.

⁴³ הגדה שלימה עמ' 40.

⁴⁴ ר' משה בן מימון, משנה תורה, ירושלים תשל"ה, זמנים, הלכות חמץ ומצה, סוף פרק ח.

⁴⁵ שם עמ' 42.

⁴⁶ עיוני ההגדה עמ' יג.

⁴⁷ הדבר מוכח לאורך ההלכות. לדוגמא בהלכה א': "מביאים שולחן ערוך ועליו - מרור וירק אחר, ומצה וחרוסת, וגופו של כבש הפסח, ובשר חגיגה של יום יד". ובהלכה ב': "שבכל הלילות אנו אוכלים בשר צלי, שלוק ומבושל, והלילה הזה כולו צלי". אמנם מזכיר בהלכות גם את השינויים של זמן החורבן.

⁴⁸ וכך כתב במפורש בתחילתו, כנזכר לעיל.

⁴⁹ הגדת המקדש עמ' 27.

בגניזת קהיר התגלו לפני כחמשים שנה דפים בודדים מתוך שבע עשרה הגדות עתיקות, בהן נמצא נוסח מקוצר אף מזה של רס"ג. הושמטו בו עוד שלוש פסקאות. נוסח זה מוזכר בתשובת ר' נטרונאי גאון, והוא יוצא נגדו. מתוך 15 פסקאות שאנו אומרים, ישנן רק 6: "מה נשתנה, ויאמר יהושע, ברוך שומר הבטחתו, והיא שעמדה, צא ולמד ורבן גמליאל אומר"⁵⁰.

לדעת הרב אריאל, זהו הנוסח שנאמר בזמן בית המקדש⁵¹, ויבואר בהרחבה בפרק הבא. הרב כשר כותב, שרוב כתבי היד העתיקים הם עפ"י נוסח רע"ג, וכן כל פירושי הראשונים על ההגדה הם לפי נוסח זה: רש"י, מחזור ויטרי, ארחות חיים, כל בו, שבולי הלקט, אבודרהם ועוד⁵². כפועל יוצא מכך, מובן שזה הנוסח שהתקבל בכל תפוצות ישראל. נוסח תימן אף הוא נוסח רע"ג, עם שתי תוספות קטנות.

53 הגדת המקדש והגדה של גלות

בפרק הקודם הבאנו דעות שונות לגבי צורת ההגדה בזמן בית המקדש. בין לפי הרב בניש, שהמשניות היו את הטקסט הנאמר⁵⁴, ובין לפי הרב אריאל, שלא היה טקסט אחיד מסוים, ההגדה בליל הסדר היתה קצרה בהרבה מזו שלנו. המסובים היו עסוקים במצות אכילת קרבן חגיגה וקרבן הפסח. ההכנות נמשכו לתוך הלילה, עקב הצורך לשחוט ולצלות את קרבן החגיגה רק אחרי כניסת החג⁵⁵. גם צליית הפסח היתה צריכה להיות מושלמת⁵⁶, ולפעמים נוצר עיכוב בשל ריבוי העולים לרגל ביחס לכמות התנורים שהיו בירושלים. מצד שני, זמן אכילת הקרבן מסתיים בחצות. כך שלא נותר זמן רב להגדה. עצם הקביעה של רבן גמליאל "שכל שלא אמר שלושה דברים אלו בפסח, לא יצא ידי חובתו", מוכיחה שהיה מצב שלא הספיקו לומר את השאר. אך עצם אכילת הקרבן, כמו שעשו ישראל במצרים, אלא שאז היו עבדים ועתה בני חורין, עובדה זו היא סיפור חי של יציאת מצרים. אמנם הצריך רבן גמליאל להזכיר את טעם האכילה.

הבדל עקרוני נוסף, מלבד אורך הזמן להגדה, שבזמן בית המקדש עסקו בליל הסדר בהלכות של קרבן הפסח. כמו שכתוב בתורה בשאלת הבן החכם: "מה העדות והחקים והמשפטים... ואמרת לבנך... כי נשמור לעשות את כל המצוה הזאת"⁵⁷. וכך דרשו במכילתא: "ואף אתה פתח לו בהלכות הפסח... אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן"⁵⁸. הכוונה ללמדו עד המשנה האחרונה במסכת פסחים, המביאה דין זה. ועוד שם במכילתא: "מנין אתה אומר שאם היתה חבורה של חכמים, או של תלמידים, שצריכים לעסוק

⁵⁰ הובא בהגדה שלימה בעמ' 42-44.

⁵¹ הגדת המקדש עמ' 21.

⁵² שם עמ' 40.

⁵³ פרק זה מסתמך ברובו על דבריו של הרב אריאל בהגדת המקדש, בעמ' 21-35. לא אציין מקורות

הלקוחים משם.

⁵⁴ עיוני ההגדה עמ' י.

⁵⁵ בניגוד לקרבן הפסח, שנשחט ונצלה כבר בערב החג.

⁵⁶ כמאמר הפסוק: "אל תאכלו ממנו נא..."

⁵⁷ דברים ו, ב.

⁵⁸ סוף פרשת בא.

בהלכות הפסח עד חצות? לכך נאמר מה העדות". ואף בתוספתא: "חייב אדם לעסוק בהלכות הפסח כל הלילה. ומעשה ברבן גמליאל וזקנים שהיו יושבים... והיו עוסקין בהלכות הפסח כל אותו הלילה"⁵⁹. במקורות אלה, העוסקים בזמן שבית המקדש קיים, כלל לא הוזכר סיפור יציאת מצרים, אלא הלכות הפסח. הדבר מובן כי היה צורך בלימוד הלכות רבות, לקראת אכילת הקרבן בכל משפחה.

עם תחילת הגלות השתנה הדבר. בהעדר קרבן פסח וקרבן חגיגה, נוצר חלל של זמן פנוי בליל הסדר. בנוסף, לא היה צורך לעסוק בהלכות הקרבנות דוקא בלילה הזה. נקודה נוספת - לדעת הרב אריאל, שעד עכשיו לא היה נוסח אחיד, היה צורך להגדיר ולנסח את ההגדה, כמו את שאר התפילות, כדי שבגלות תישארנה אחידות בכל התפוצות ועם כל הגזירות. כאן אנחנו מוצאים ש"אפילו כולנו חכמים וכולנו נבונים... מצוה עלינו לספר ביציאת מצרים". ואותם תנאים ישבו בבני ברק "והיו מספרים ביציאת מצרים כל אותו הלילה". כך גם אפשר להבין את תמיהתו של ר' אלעזר בן עזריה "לא זכיתי שתאמר יציאת מצרים בלילות". כי בדרך כלל בסדרים של זמן המקדש, היו מאריכים בהלכות הקרבנות.

הסיבה לדבר איננה רק טכנית, מפני שלא היה צורך בלימוד ההלכות עכשיו. עקב מצוקת הגלות הושם דגש על סיפור הגאולה, כדברי ר' לוי במסכת סופרים: "לשעבר כשהיתה הפרוטה מצויה, היה אדם מתאוה לשמוע דבר משנה, הלכה ותלמוד. ועכשיו שאין הפרוטה מצויה, וביותר אנו חולים מן השעבוד, אין אדם מבקש לשמוע אלא דברי ברכות ונחמות"⁶⁰.

הרב אריאל מאריך להוכיח, שהגדת הגלות חוברת בזמן של צרות וגזירות רבות, לכן באו שאר התנאים לביתו של ר' עקיבא (בני ברק), כדי לשאוב ולינוק מתורת הגאולה שלו⁶¹. דגש הושם על פסקאות שיש בהן כדי להוסיף אמונה, חיזוק ועידוד בחשכת הגלות הארוכה.

הרב אריאל רואה בנוסח ההגדה שנמצא בגניזה הקהירית, אב טיפוס להגדת המקדש. הרב בניש חושב כך על המשנה⁶². כך או כך, הפסקאות שנוספו בתחילת הגלות הן: "עבדים היינו, ואפילו כולנו חכמים, וכל המרבה לספר, מעשה ב'ר' אליעזר, אמר ראב"ע, דרשתו של בן זומא, הדרשות השונות על מספר המכות וכמה מעלות טובות".

בנוסף לשינויים העקרוניים הנזכרים, ישנם שינויים לשוניים, המתבקשים מהעדר הקרבן, לדוגמה: הורדת השאלה על "צלי, שלוק ומבושלי" והכנסת השאלה על ההסבה - במקומה, וכן בדבריו של רבן גמליאל "פסח זה שהיו אבותינו אוכלים בזמן שביהמ"ק היה קיים", במקום - "שאנו אוכלים", שאמרו בזמן המקדש. כמובן שגם הברכות על אכילת קרבן חגיגה וקרבן הפסח הושמטו.

מתחיל בגנות ומסיים ושבח

יסוד חשוב הטביעה המשנה במבנה ההגדה - שמתחיל אותה בגנות ומסיים בשבח⁶³. מקור לדבר בפסוקי התשובה לבן החכם: "ואמרת לבן עבדים היינו לפרעה במצרים, ויוציאנו ה' ממצרים ביד

⁵⁹ תוספתא פסחים י, ח.

⁶⁰ פרק טו.

⁶¹ ראה בפרק הקודם, שרוב ההוספות להגדת הגלות הן אליבא דר' עקיבא.

⁶² עיוני ההגדה עמ' נ.

⁶³ שם י, ד.

חזקה"י⁶⁴. בגמרא נחלקו: "מאי בגנות? רב אמר מתחילה עובדי עבודת גילולים היו אבותינו. ושמואל אמר עבדים היינו"⁶⁵. בהבנת מחלוקתם יש כמה דעות בראשונים ובאחרונים.

האבודרהם סובר, שלדעת כל אמורא יש להזכיר רק גנות אחת: לרב - לומר רק מתחילה עועי"ז, ולשמואל - רק עבדים היינו⁶⁶. הבנה כזו נראית גם בדברי ר"ח, הרי"ף והרא"ש, שכתבו בסוף הסוגיה: "והאידינא עבדין כתרויהו". משמע שנחלקו איזה פיסקה לומר ואנו עושים כשניהם. הריטב"א כתב: "ומסתברא שלא נחלקו אלא באיזה מתחילים. דרב סבר "מתחילה עועי"ז". ורבא⁶⁷ אמר מ"עבדים היינו" ואח"כ "מתחילה עועי"ז"⁶⁸. הוכחה לשיטתו מהירושלמי: "רב אמר מתחילה צריך להתחיל מעבר הנהר"⁶⁹. הרמב"ם כתב: "מתחיל ומספר, שמתחילה היו אבותינו בימי תרח ולפניו כופרים... וכן מתחיל ומודיע, שעבדים היינו לפרעה במצרים"⁷⁰. ר' מאיר איש שלום מסביר בדעתו, שהמחלוקת האם לומר גם עבדים היינו או רק מתחילה עועי"ז⁷¹. הסבר נוסף ברמב"ם מביא הרב כשר - שמר אמר חדא, ומר אמר חדא ולא פליגי, ומוכיח זאת מספר המנהיג, מר' ירוחם ומפירושו ר' עובדיה מברטנורא⁷². הנצי"ב כתב שלא נחלקו מה לומר, אלא השאלה באיזה קטע מקיימים את הדין של מתחיל בגנות⁷³. להלכה נוהגים כל ישראל להתחיל ב"עבדים היינו", ואחר כך לומר "מתחילה עועי"ז"⁷⁴.

בטעם מחלוקתם מסביר האבודרהם, שלרב כיון שכל ענין היום הוא יציאת מצרים, אין להזכיר גנות אחרת. ולשמואל - כיון שאין גנות גדולה כע"ז, בכל זאת לקחנו הקב"ה. והריטב"א מסביר [נאמן לשיטתו שנחלקו רק מה קודם], שלרב מתחיל "מתחילה עועי"ז", שזה הסדר הכרונולוגי. ולשמואל מתחיל מ"עבדים היינו", שזה עיקר הנס⁷⁵.

טעם לעצם הדין של פתיחה בגנות, כתב המאירי כדי להגיע מהעבדות לכבוד שחרורו. דהיינו על מנת להבליט את המציאות מתוך ההעדר⁷⁶. וכ"כ בספר סדר היום. ומהרש"א שם בגמרא פירש: "שביום שמחת ליבו של האדם, יזכור תחילת שפלותו וגנותו, כדי שלא תזוח דעתו עליו". הרב כשר תולה זאת בהבדל בין הזכרת יציאת מצרים כל השנה - לליל הסדר, שבו איננו מזכירים רק את היציאה, אלא גם את הגנות והשעבוד. ונחלקו האם להבליט את השעבוד הגופני - עבדים היינו, או את השעבוד הרוחני - מתחילה עועי"ז.

את הפתיחה בגנות פירשה הגמרא. אך מהו הסיוס בשבח? נחלקו בזה הראשונים. הרמב"ם כתב:

⁶⁴ דברים ו, ב.

⁶⁵ שם קטז, א.

⁶⁶ דף פא.

⁶⁷ זו דעת שמואל, המופיעה כדעת רבא בחלק מהגרסאות.

⁶⁸ פירושו על ההגדה במקום.

⁶⁹ תלמוד ירושלמי מסכת פסחים, פרק י הלכה ה.

⁷⁰ שם פרק ז הלכה ד.

⁷¹ מאיר עין עמי 52.

⁷² הגד"ש עמי 24.

⁷³ הובאו דבריו בעיוני ההגדה עמי יז.

⁷⁴ ראה בדברי הרב כי טוב, טעם להקדמת הדעה השניה: סדר ליל פסח עמי פא-פב.

⁷⁵ שם.

⁷⁶ מנחם בן שלמה, המאירי למסכת פסחים, זכרון יעקב תשל"ז, על הגמרא הנזכרת, קטז, א.

"מתחיל ומספר, שמתחילה היו אבותינו בימי תרח ולפניו כופרים...ומסיים בדת האמת, שקרבנו המקום לו והבדלנו מהאומות וקרבתנו ליחודו. וכן מתחיל ומודיע, שעבדים היינו לפרעה במצרים, וכל הרעה שגמלנו, ומסיים בנסים ונפלאות שנעשו לנו ובחירותנו"⁷⁷. היינו, שבגוף הפיסקה נמצאים הגנות והשבח.

המאירי כתב: "ומסיים בשבח שיצאנו משם ונתקרבו לעבודת ה' יתברך - בכמה מעלות טובות ודורש בפרשת ארמי אובד אבי..."⁷⁸. וכן מפורש ברשב"ץ: "והוצרכנו לסיים בשבח, ולדרוש פרשת מקרא ביכורים...על כן אנו מסיימים בשבח - כמה מעלות טובות למקום עלינו"⁷⁹. מדרש שכל טוב כתב: "ומסיים בשבח היינו דמסיים בשבחו של הקב"ה - בא"ה אמ"ה אשר גאלנו וגאל את אבותינו ממצרים, וחותם בא"ה גאל ישראל"⁸⁰.

וכן כתב שבולי הלקט: "לפי שצריך לחתום הגאולה, כדאמרינן מתחיל בגנות ומסיים בשבח - היא הגאולה"⁸¹. והאברבנאל כתב:

"ואח"כ התחיל בענין השבח ממאמר ברוך המקום שנתן תורה לישראל ב"ה, וזכר דרשת ארבעת הבנים, שהיא כולה בענין היציאה והגאולה, והשלים עם זה דרך ההגדה לדעת שמואל. אח"כ נעתק לעשותה בדרך רב, והתחיל בגנות - מתחילה עו"ז ושאר המזמורים, וזכר השבח - בדרשת פרשת הביכורים שהביא"⁸².

הרב בניש מציין, שלדעת הרמב"ם והאברבנאל המחלוקת בין רב ושמואל היא גם לגבי הסיום בשבח: שלרמב"ם זה בכל פיסקה בגופה, ולדעת האברבנאל לרב זה בדרשת הביכורים ולשמואל בדרשת הבנים, ואילו לדעת המאירי, הרשב"ץ, השכל טוב ושבולי הלקט, נחלקו רק בהתחלה בגנות, אך הסיום בשבח אחיד לרב ושמואל: לדעת המאירי והרשב"ץ בדרשת הביכורים וכמה מעלות טובות, ולדעת השכל טוב ושבולי הלקט בחתימת הגאולה⁸³.

סיכום

להגדה של פסח מבנה מסודר ובנוי לתלפיות, ומתוכו ניכרת החכמה והתכנון שהושקעו בעריכתה. התברר לי, שההגדה נערכה בשני שלבים עיקריים: השלב הראשון כנראה ע"י אנשי כנסת הגדולה, כחלק מסידור כל התפילות והברכות שתיקנו, בתקופה שלפני חתימת המשניות. השלב השני היה ערב היציאה לגלות. אין לי תשובה חד משמעית לשאלה ע"י מי התבצע. מאד מצאה חן בעיני שיטתו של הרב ישראל אריאל, כפי שמציגה בהקדמה לספרו - הגדת המקדש, שאותו מעשה מופלא המוזכר בתחילת ההגדה, על

⁷⁷ פרק ז הלכה ד.

⁷⁸ ראה הערה 93.

⁷⁹ יבין שמועה מג, א.

⁸⁰ עמ' 128.

⁸¹ עמ' 198.

⁸² ובח פסח דף טו, א.

⁸³ עיוני ההגדה עמ' יז.

הַתְּנָאִים שִׁישְׁבוּ בְּלֵיל הַסֵּדֶר בְּבִנְי בֶּרֶק, הוּא בְּעֵצֶם תִּיאֹר מַעֲמֵד סִידוֹר הַהֲגָדָה מַחֲדָשׁ, עֶרֶב הַיְצִיאָה לַגְּלוּת.
הַרְבֵּי אֲרִיאֵל מוֹכִיחַ וּמְבַסֵּס אֶת שִׁטְתוֹ מִכֶּמָּה כִּוּוֹנִים.⁸⁴
אֲסִיִּים בְּתַפִּילָה מֵתוֹךְ הַהֲגָדָה: "כֵּן ה' אֱ-לוֹהֵנוּ וְאֱ-לוֹהֵי אֲבוֹתֵינוּ, יִגִּיעֵנוּ לְמוֹעֲדִים וְלִרְגָלִים אַחֲרֵי
הַבָּאִים לְקִרְאָתָנוּ לְשִׁלּוּם - שְׂמֵחִים בְּבִנְיָן עִירָךְ, וְשֵׁשִׁים בְּעִבּוּדְךָ, וְנֹאכַל שֵׁם מִן הַזְּבָחִים וּמִן הַפְּסָחִים
אֲשֶׁר יִגִּיעַ דָּמָם עַל קִיר מִזְבֵּחַךְ לְרִצּוֹן", אֲמֵן.

⁸⁴הֶאֱרַכְתִּי בֹזֵה בְּפִרְקִים הַשְּׁלִישִׁי וְהַחֲמִישִׁי בְּעִבּוּדָה.